

Історики vs політика в українській гуманітаристиці, 2005–2011

Томаш Стрик

Погані новини, які 2011 року надходили з Києва, змагалися за першість із... фатальними. Либонь, в Європі й усьому західному світі кожен доброзичливий спостерігач за українськими подіями, підбиваючи річні підсумки, дійшов сумних висновків. Економічне становище після драматичних 2008–2009 років стабілізувалося, але й надалі шанси втілити в життя стратегії модернізації та розширити сферу добробуту за межі адміністративних кіл і великих підприємств промислового комплексу, насамперед паливно-енергетичного, були мізерні. Після виборів до міських рад восени та рішення Конституційного Суду, що скасовувало реформи державного устрою, табір Партії регіонів перебрав до рук контроль над усіма гілками влади. Таке зосередження контролю в одних руках саме по собі ще не суперечило європейським нормам державного устрою, однак спосіб поводження з опозицією (ув'язнення колишньої прем'єр-міністра, ігри зі зміцненням націоналістичної «Свободи») вказував на те, що аби утриматись при владі після парламентських виборів 2012 року та президентських 2015 року «біло-блакитні» були готові не лише не дотримуватися цих норм, але навіть ризикувати вигодами, які давала їм зона вільного контролю України з ЕС (між іншим, важливими для їхніх бізнес-тилів). Імовірність появи в Україні типового авторитаризму була, правду кажучи, невелика, не більший, проте, був і шанс зміцнити демократію, хіба що путінського типу. Це виглядало так, начебто влада «заморозила» вибір проєкту розвитку країни і, беручи на себе лише короткотермінову відповідальність, збиралася спостерігати ззовні за долею інтеграційних проєктів – європейського та російсько-азійського.

Свою чергою, відомості, що стосувалися «інфраструктури» української гуманітаристики, вже кілька років поспіль також наганяли на спостерігачів мінорний настрій. І у справі розподілу влади в країні та верховенства закону, і в царині керування наукою та вищою школою інституції виявилися сильнішими, ніж люди. Не вдалося провести таку реформу Вищої атестаційної комісії, щоби змінити реальні критерії оцінки успіхів у науці й розблокувати кар'єру науковцям молодшого покоління. Антико-

рупційні результати системи стандартизованих, оцінюваних іззовні іспитів, за якими зараховували до вищої школи, було порушено, оскільки за рішенням міністра Табачника вищі навчальні заклади отримали право проводити окремі іспити. Від часів політичного зламу 2004–2005 років в Україні не вдалося домогтися незалежності центральних державних дослідницьких інститутів, а також аналітичних центрів від кон'юнктури, що її створила державна влада. У 2005–2010 роках численні наукові інституції впряглися в політику президента Ющенка щодо пам'яті про Голодомор; своєю чергою, після завершення його повноважень в Інституті страте-

гічних досліджень та Українському Інституті національної пам'яті в Києві відбулися кардинальні кадрові зміни.

З огляду на брак серйозних спонсорів у країні, а також на вельми обмежений доступ до європейських фондів, перспективи української гуманітаристики не виглядали добре. Освічені представники молодого покоління в науці опинялися у фрустрації, оскільки – на відміну від країн, що вступили до ЕС, – вони не могли користуватися і вітчизняними, і зовнішніми джерелами коштів, залишаючися при цьому на батьківщині. Альтернативою було податися на закордонні стипендії, насамперед за океан, звідки, однак, найздібніші часто вже не поверталися. 2011 року в опозиційних ЗМІ почали порушувати питання, хто ж несе відповідальність за те, що в період європейської кон'юнктури для України в 2005–2009 роках в Україні не створено незалежних інституцій суспільних і гуманітарних досліджень, які виховуватимуть наступні покоління інтелектуалів. Зокрема, звучали закиди, що люди з іменами «проїли» закордонні кошти, не дбаючи про наступників. Дискусія на цю тему схилялась у бік пошуків «цапа-відбувайла» у «власних лавах» – тоді як ці закиди нескладно було поставити під сумнів. Після щедріших на закордонні кошти 1990-х гуманітарна наука в усіх краї-

нах Східної Європи все-таки залишилася насамперед на утриманні держави, а західний (зрештою, головню американський) спосіб фінансування наукових досліджень вочевидь не пасував реаліям цієї частини світу. На тлі всього регіону винятковість України полягала лише (чи радше аж!) в надзвичайно глибокому поділі політичного простору, що відбивалося при змінах влади на становищі науковців.

Хоча згадувані відповіді були неправильні, все-таки саме питання – як українській гуманітаристиці втриматись у часи відсутності кон'юнктури – належало до найістотніших питань, про які варто було дискутувати. Окрім

нім часом на прикладі еміграції з прибалтійських країн.

Другою – і, безперечно, важливішою – з цих тенденцій була атмосфера глибокого розчарування щодо шансів на реалізацію європейського проєкту України. Її причиною було те, що 2005 року Європа прохолодно прийняла українські декларації курсу на швидку інтеграцію, потім – розчарування в лідерах табору помаранчевих і в решті – програвши Тимошенко Януковичеві на президентських виборах та повернення постсовєтських концепцій держави і влади. Віддалення європейських перспектив України стало причиною розчарування в інтелектуалах, яких громадська думка пов'язувала з помаранчевими. На президента Ющенка тепер дивилися як на політика, що все своє завзяття присвятив розвиткові «надбудови», цілком занехавши те, що слід було робити у «базі» проєвропейських перетворень в Україні. Думка про те, що форма переросла зміст, зокрема в діяльності, пов'язаній із поглибленням зв'язку з найтрагічнішими подіями в історії найновішої України, могло стати серйозною загрозою для всієї гуманітарної науки, найбільшою, зрозуміло, для істориків.

Те, що здається парадоксальним, є, однак, доволі знаковим для таких дискусій «зведення рахунків» – у головній течії громадської думки невдоволення стосувалося не тих гуманітарів, котрі за попередні п'ять років справді мали найбільший вплив на діяльність президентського кола. Критики переважно нападали не на тих виконавців Ющенкової політики пам'яті, котрі день і ніч сиділи у головному архіві колишніх служб безпеки, а також працювали над масштабними докумен-

тально-музейними проєктами, зміцнюючи орієнтацію держави на примордіальну й етнічно-культурну концепцію нації, а на тих представників ліберальних поглядів, ближчих до конструктивістського та громадянського розуміння нації, які невдовзі після спаду хвилі революційного ентузіазму в 2005 році почали вказувати на неадекватність президентової політики щодо ідентичності, яка полягала у використанні досвіду європейських держав першої половини ХХ століття. Ці другі, висловлюючи різні сумніви й оголюючи слабкі сторони політики всього табору помаранчевих (що також стосувалося неефективних спроб змінити кучмівські механізми правління) у ширших колах не знайшли відповідного розуміння – у деяких випадках їх асоціювали з «головом Європи», тобто із застереженнями з Брюсселя щодо перспектив приєднання України до ЕС. Ці застереження лунали чимраз частіше, а Україна все глибше грузла в політичному хаосі 2007–2009 років.

2011 року почуття розчарування було спрямовано проти тих, хто зумів правильно визначити проблеми, що загороджували Україні дорогу до ЕС, а не проти тих, хто, маршируючи навпростець на Захід, сприймав власні бажання за дійсність. Проблема, що постала перед учасниками дискусій в Україні, було з'ясувати, як же дійшло до того, що за півтора роки після по-

Tomasz Stryjek, «Historycy vs polityka. Dwa szkice do sytuacji ukraińskiej humanistyki 2005–2011».

Переклала з польської зі скороченнями Дзвінка Матіяш. Повна версія: *Український гуманітарний огляд*, 2012, ч. 16–17. Статтю написано 2011 року. Ідею назви автор завдячує новій книжковій серії московських видавництв «ОГИ», «Полит.ру» та «Мемориал», яка, втім, зветься трохи інакше: «История vs. Политика».

разки Ющенка (всюди, крім Галичини) громадська думка обсидала своїми ласками (не лише в Галичині, хоча тут їхній голос домінував над іншими) тих істориків, що репрезентували односторонній героїчно-мартирологічний наратив подій 1930–1950-х років, що не відповідав сучасній європейській пам'яті.

Проте підсумки подій 2011 року в Україні істотно поліпшило те, що ві-

домі представники української історіографії опублікували добрі книжки. Цей есей я присвячую двом із них: Ярославові Грицаку й Андрієві Портнову і, відповідно, їхнім книжкам: «Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. Есеї» та «Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії XX століття». Це книжки різні за тематикою, однак їх поєднує не тільки те, що обидві видано у

«Критиці». Обоє авторів воліють есеїстичну форму викладу, у чому, зрештою, вони вже досягнули рівня, який можна співвіднести із найкращими взірцями у гуманітарній літературі. Аби можна було ширше представити сферу їхніх зацікавлень та спосіб письма про історію, звернуся також до інших їхніх праць минулих років (у випадку Грицака за початкову цезуру беру кінець 2004 року, отож – за од-

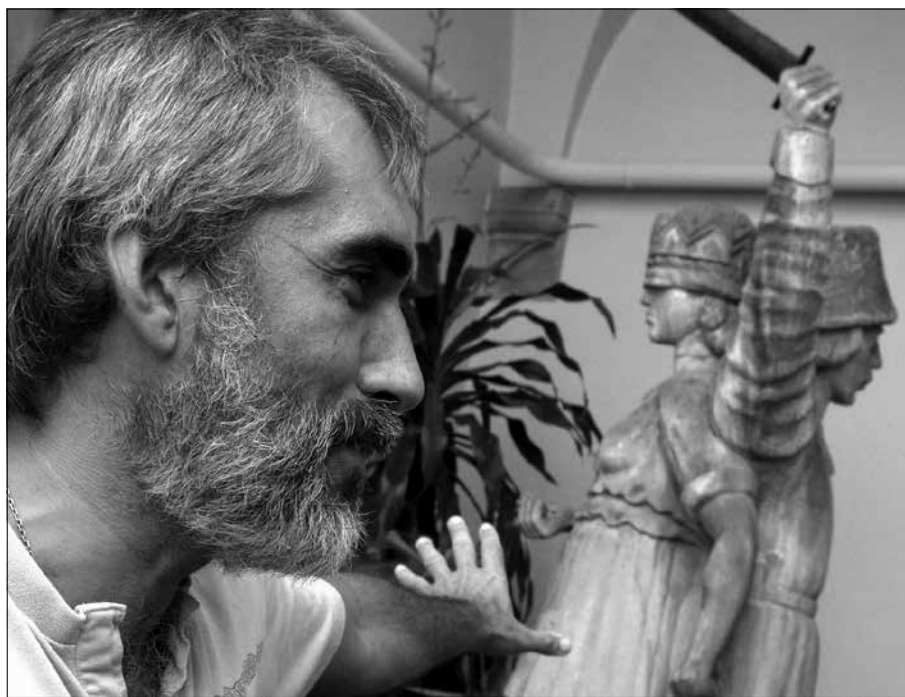
ним винятком – звертаюся до есеїстики, написаної після цієї дати і вміщеної в другому виданні «Страстей за націоналізмом» (перше видання – 2004 року). Найважливішою причиною написання цього тексту були самі його герої. Адже в часи фінансових злиднів, внутрішньої непевності і відсутності міжнародної кон'юнктури найбільшою цінністю української гуманітаристики є люди, що її творять.

Історик у бурхливому морі історії: Ярослав Грицак

Усі публікації Ярослава Грицака періоду від кінця 2004 року (окрім «Страстей за націоналізмом», звертаюся тут до біографії Івана Франка «Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)» (Київ, 2006), збірки есеїв «Життя, смерть та інші неприємності» (Київ, 2008), а також міркувань, висловлених у книжці, присвяченій дискусії про Степана Бандеру «Страсті за Бандерою» (упор. Тарик Сирил Амар, Ігор Балинський, Ярослав Грицак, Київ, 2010, с. 340–357)) складаються в єдине тематичне ціле, що виявляє єдність зацікавлення та напрямків думки автора. Вони свідчать про те, що автора й надалі захоплює дослідження народження, розвитку й адаптації до сьогодення українського національного проєкту, що він незмінно провадить інтелектуальний поєдинок із поняттям нації в Європі в історії минулих півтора століть і що врешті охоче бере на себе роль аналітика політичних процесів та змін ідентичності в Україні.

Останню з цих ролей спричиняє почуття відповідальності, яке в особливий спосіб характеризує частину українських інтелектуалів. Воно стосується відповідальності перед зовнішнім світом за образ своєї країни, а також – більшою мірою, ніж у тих, хто творить громадську думку в Польщі та інших країнах Центральної Європи – за її подальшу долю і передовсім за втілення в життя самого національного проєкту. Цією заувагою хочу повернутися до дискусії (яка інтенсивно точилася до перелому 2004 року) про українську націю як проєкт, якого – на відміну від більшості сучасних європейських націй – не вдалося «закінчити» до настання постмодерної епохи. Хоча ця дискусія вже належить до минулого, одна з головних репрезентованих у ній позицій, найближча до моїх поглядів, – позиція неадекватності перспективи «кінця», бо не існує «фінальної» форми процесу націєтворення – варта того, аби про неї згадати. Гадаю, що тепер – коли ми вже можемо поглянути на Помаранчеву революцію в Україні як на «закриту» епоху – цю позицію поділяють більшість учасників колишніх суперечок. Грицака я зараховую до її давніх прихильників. Сьогодні питання, що стоїть перед ними, – це питання, як «закінчити», не «закінчуючи», процес націєтворення України. Якщо в нинішньому світі націю вже не можна окреслити ані як спільноту зі сталими рисами (культурними і/або політичними – об'єктивістські дефініції), ані як велику суспільну групу зі спільною ідентичністю (що існує завдяки уяві –

суб'єктивістські дефініції), однак ті, хто достежує суть цього феномену, схиляються до відповіді, що нація це... спільнота дискусій, і вона існує настільки, наскільки її членам залишається про що між собою розмовляти. У світлі такого підходу роль інте-

Ярослав Грицак

лектуалів виявляється більшою, ніж могло би здаватися. Причому насамперед істориків, бо, як виявляється, уявлення про спільне минуле і далі тлумачать як гарантію можливості дати раду прийдешнім викликам.

Твердження про те, що якийсь науковець, причому з чималим доробком та авторитетом у вітчизняному й міжнародному науковому житті, за декілька років залишився вірним самому собі, в часи абсолютного домінування новинок і похвали змін можна трактувати радше як критику, а не як комплімент. На доведення того, що тут ідеться про другу з цих оцінок, висуну два аргументи. Перший випливає з того, що становище України від осені 2004 року просто-на-просто не «дозволяє» Грицакові відійти від попереднього поля зацікавлень. Певною мірою завдяки його темпераментові, більшою ж мірою все-таки, мабуть, через розуміння своєї ролі як когось, хто віддає перевагу не пошукові остаточних істин (за природою абстрактних), а тому, щоб пояснити людям, у якому світі вони живуть і в якому світі вони могли би жити, якби змінили свій спосіб думання про нього. У сучасних реаліях це означає послідовну репрезентацію у дискусіях проєктів оптимізації розвитку суспільства й активну діяльність, спрямовану на поширення

свого способу мислення (дидактика, блоги, інтерв'ю, відкриті лекції). В останні роки Грицак займався чималою низкою таких ініціатив, водночас не відмовляючись від академічної діяльності.

Критика інтелектуала цього типу, якщо говорити про Грицака, була би доречно, якби він мав на меті насправді довести до перемоги якогось із двох проєктів майбутнього України, що

важають у дискусіях, Грицак називає «третьою Україною». Згідно з тим, як автор бачить основи сучасного громадського життя, цей проєкт має спиратися передовсім на спільні цінності – а не спільну ідентичність, – бо саме цінності визначають здатність мобілізуватися і матеріальні результати спільної діяльності.

Другий аргумент на користь того, що постійність зацікавлень цього автора варто належно оцінити, ґрунтується на тому, що в рамках окресленої проблематики він постійно еволюціонує, впроваджуючи елементи поняттєвих апаратів інших наук, а не лише історіографії гуманітарних та суспільних наук. Ця еволюція стає ще помітніша, якщо розглянути Грицакові публікації впродовж усіх двадцяти років від 1990-х. У період до 2004 року він пройшов дорогу від опрацювання ідеології українського національного руху в Галичині наприкінці XIX століття, використовуючи модерністські теорії формування націй у синтетичному розгляді історії всієї України минулих двох століть до здійснення інтердисциплінарних досліджень ідентичності сучасних львів'ян і донечан – спільнот із найбільш протилежним історичним досвідом. У наступні роки Грицак у книжці, присвяченій Франкові, здійснив авторську спробу пов'язати мікроісторичний апарат (функціонування особистості в близькому їй суспільному оточенні) з макроісторичним висвітленням чинників, що мали вирішальне значення для перемоги українофільського проєкту над проєктами конкурентами (русофільським, а також русино-галицьким і полонофільським) на західних землях України наприкінці XIX століття (Грицак тут знову звертається, але тепер ніби «знизу», до теорії процесу націєтворення). Водночас він використав модерний спосіб моделювання біографії, що поєднує аналіз публічної ролі постаті з дослідженням її особистого життя, а також шукає в її житті зв'язок між досвідом молодих років, психікою та світоглядними переконаннями.

В останній період автор, базуючись на тому, що Україна історично сформувалася на території впливу православ'я та латинників, причому переважало перше, перейшов до соціологічної компаративістики нормативних основ розвитку суспільств, що належали до різних культурних просторів. Пояснення нерівномірного темпу розвитку країн Східної Європи порівняно із Заходом, що, своєю чергою, ставав джерелом кількаразового «прискорення» в історії України (від реформації, унії та козацької політично-військової організації до утворення сучасної держави та Помаранчевої революції), чинниками, залежними від культурного підґрунтя, хоча й може

Світлина Петра Дідули / УКУ

здаватися методом неоригінальним і, з огляду на високий рівень узагальнення, ризикованим, у викладі Грицака звучить, проте, достовірно, адже воно спирається на результати сучасних досліджень зв'язків між рівнем громадської довіри, темпом зростання ВВП, домінантними нормативними орієнтаціями та формами політичного устрою в суспільствах різних частин земної кулі. У світлі цих порівнянь Україна постає для Грицака країною з низьким рівнем суспільного капіталу (довіри людей одні до одних, а також до публічних інституцій). Авторів висновок про те, що причина поразок реформування сучасної України лежить – принаймні однаковою мірою – і в слабкому характері її політичних еліт та несприятливих міжнародних обставинах, і в «найглибших пластах» її історії, має добре обґрунтування. Однак, дійшовши до таких підсумків, автор лише позірно втрачає оптимізм щодо перспектив розвитку країни. Тим, хто регулярно читає Грицакові тексти, здається мало ймовірним, аби колись на зміну цьому оптимізму прийшов фаталізм, що проявився би у втраті віри в модернізаційний потенціал України.

Своєю чергою, у друге поле Грицакової активності в останні роки потрапляє аналіз пам'яті подій ХХ століття у Східній Європі, а також творення концепції громадянської політики щодо пам'яті України. Тут автор має на меті створити умови для дискусії довкола найсуперечливіших питань у стосунках українців з іншими націями істориків, представників спільнот пам'яті й закордонних партнерів. Беручи тут на себе роль представника критичної історіографії, Грицак прагне, щоб українці так переоцінили власний образ, аби – коли йдеться про історію ХХ століття – можна було врівноважити образи жертви й героя, що сьогодні абсолютно домінують в уявленнях суспільства, образом співучасника чи навіть винуватця злочину щодо представників інших націй.

Зміна пам'яті – це також процес, який із самої своєї природи ніколи не може бути завершений. Те, що Грицак бере на себе роль натхненника цього процесу в Україні, означатиме, вочевидь, що і надалі його сферою зацікавлень буде національна проблематика і що він братиме на себе частку відповідальності за саме існування нації. Присвячені цьому питанню Грицакові есеї 2005–2010 років припали на період, коли суперечки про події 1930–1950-х років у Центрально-Східній Європі були найсильніше політизовані й інтернаціоналізовані. У цій «війні за пам'ять» між державами Прибалтики, Україною та Польщею, з одного боку, та Росією – із другого, європейській громадській думці припала роль арбітра. У контексті дискусій про оцінку наслідків Другої світової війни для тих націй, які в 1944–1991 роках входили до СРСР, ключовими темами виявилися советські репресії, а також пам'ять про Геноцид, на дальшому ж плані опинилися питання «локального» значення, перше з яких – злочини в польсько-українському конфлікті на Волині, у Східній Галичині й так званому Закерзонні у 1943–1947 роках. Виявилось, що порушення кожної з цих проблем має наслідки, які надзвичайно сильно протиставляють гро-

мадські позиції в Україні. У ці роки вона опинилася «в самому центрі вогнища» міжнародної боротьби як країна, найуразливіша до зовнішнього тиску на зміну власних інтерпретацій суперечливих подій. Апогей цього конфлікту в Україні відбувся в перші місяці 2010 року, коли президент Ющенко присудив найвищу державну нагороду Степанові Бандері, Європейський Парламент ухвалив критичну резолюцію щодо цього рішення, а наступна влада в Україні через судовий процес домоглася анулювання цієї постанови лідера табору помаранчевих.

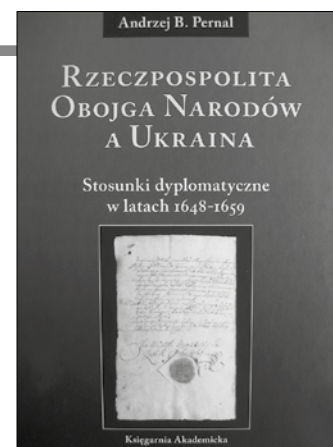
Період, коли держава користувалася політикою пам'яті як одним із головних інструментів досягнення цілей на міжнародній арені у Центрально-Східній Європі, завершився невдовзі після цих подій. Однак наскільки суперечливі історичні питання для Росії та держав, що вже належать до ЕС, за минулі два роки частково втратили політичне значення, настільки небагато що свідчить про те, аби ця тенденція мала на довший час закріпитися і в стосунках України із сусідами. Здається радше, що маргіналізацію політики пам'яті, яку здійснив президент Янукович, звернено на вже згадані зміни в міжнародних стосунках – на відміну від держав Прибалтики та Польщі, де європейський проєкт розвитку реалізується вже віддавна, – у перспективі кількох років може дати результати, цілком протилежні до очікуваних. Читаючи у хронологічній послідовності Грицакові есеї, опубліковані в 2005–2010 роках, можна простежити, як формувалися його погляди на місце пам'яті про події 1930–1950-х років у проєкті «Третьої України». У цьому аналізі його тодішніх пропозицій слід урахувувати динаміку політичних змін в Україні, а також перебіг згадуваної «війни за пам'ять». Легко стати в позу «єдиного справедливого», коли осів порох битви, а оцінка наслідків Другої світової війни, яку їй дали Росія та європейська громадська думка, залишилися незмінною. Відсунення цієї проблематики в міжнародних стосунках на дальший план, як це відбувається нині, сприяє дистанційованим рефлексіям. Також і сам автор в есеях, написаних у період від осені 2009-го до весни 2011 року, перейшов до етапу підбиття підсумків.

Питаннями, що мають ключове значення в публічній діяльності Грицака, вже понад десять років є питання історичного примирення: українсько-польського та українсько-єврейського. Прагнення до примирення фактично означає принципову модернізацію галицької (і, певною мірою, інших західноукраїнських, насамперед волинської) версії української ідентичності – через зміну місцевої пам'яті про події 1930–1950-х років. Досягнення примирення відкриває – як гадає автор – водночас дві перспективи: внутрішню і міжнародну. З одного боку, воно сприяє тому, що носії східноукраїнських варіантів ідентичності, в основі яких – відкидання західноукраїнського націоналізму ХХ століття, приймуть цю ідентичність, що сприятиме зміцненню основи політичного порозуміння. Із другого боку, це веде до зближення з націями, з якими предки сучасних українців жили спільно впродовж століть, що,

своєю чергою, беручи до уваги статус Голокосту в сучасній європейській пам'яті й роль Польщі як покровителя шляху України до ЕС – має бути схвалено на міжнародному рівні. Що стосується пам'яті, то проєкт «Третьої України» має полягати у поступовій – і, що важливіше – симетричній дегероїзації націоналістичного канону, вкоріненого в ідентичності мешканців західної частини країни, а також десовєтизації символічного простору та поглядів на минуле населення сходу й півдня, до такої межі, за якою кожна зі сторін цього процесу вже перестала би почуватися собою. Тут слід додати, що втілення в життя цього проєкту неминуче призвело би до поглиблення відмінностей в ідентичностях між Україною та Росією, хіба що в Росії розпочалися би широкі публічні дискусії і було вирішено спрямувати зміни пам'яті у таке ж русло (що було б набагато легше, адже там поділи пам'яті й ідентичності не мають регіонального характеру).

Рецепція цього проєкту на заході України завжди стикалася з опором прибічників етнічно-культурної концепції нації, а за перебування при владі Януковича у Галичині, може, навіть призупинилася, адже за останні два роки тут спостерігається повернення націоналізму родом із міжвоєнного періоду. У випадку східних варіантів української ідентичності справа набагато важча, оскільки – що документально підтверджують дослідження, які провів сам Грицак – тут узагалі слабо представлено національний складник, а роль ідентифікацій, важливіших за національну, тут відіграє ототожнення особистостей із професійною категорією, соціальним статусом, статтю, поколінням чи районом проживання.

Хоча представники західних варіантів ідентичності закидають Грицакові – у м'якшій версії – надто компромісний чи наївний підхід, у різкішій версії – просто зраду, все одно його пропозиції залишаються чимось таким, чим майже ніхто не може байдуже знехтувати (їх трактують як такі, що йдуть «зсередини», тобто від людини, яка змодернізувала і власну ідентичність). Що ж до представників східних варіантів ідентичності, проблемою Грицака залишається викликати сильнішу реакцію, знайти мову, яку краще сприйматимуть. Тому надзвичайно слухним здається його заклик зосереджувати нинішні громадські дискусії в Україні не на ідентичностях (бо вони надто часто і надто сильно асоціюються з історичними конфліктами та незгодою в суспільстві), а на цінностях, оскільки вони – як суспільний капітал – можуть бути спільними для різних людей, попри мовно-культурні відмінності й різну пам'ять. Проте успіх проєкту «Третьої України» великою мірою залежить, як мені здається, від того, чи й на «східному» боці з'являться інтелектуали та лідери, готові публічно демонструвати, як модернізувати власну ідентичність. Хоча за сім років після революції – завдяки тому, що вона зламала бар'єри у веденні вільних дискусій в Україні – справи з публічним артикулюванням ідентичності на сході й півдні явно виглядають краще, ніж за часів президента Кучми, однак нині по цей бік найгучніше звучить голос те-

Andrzej B. Pernal
Rzeczpospolita obojga narodów
a Ukraina
Stosunki dyplomatyczne
w latach 1648–1659

Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010

Анджей Перналь присвятив свою книжку дипломатичним стосункам між Річчю Посполитою та новоутвореною Україною – Військом Запорозьким, самою назвою праці декларуючи визнання засадничої тези української державницької історіографії: повстання під проводом Богдана Хмельницького спричинило появу нової держави.

У вступній частині оглянуто дипломатію ранньомодерної Речі Посполитої і місце України у Співдружності польського та литовського народів від Люблінської унії 1569 року до битви під Корсунем 1648-го. Історія політичного послаблення Співдружності пояснюється інтелектуальною історією її еліти. Шляхта Польсько-литовської держави небезпідставно вбачала в козаках (які під кутом зору розвитку еліт у Центральній Європі були щодо неї контрелітою) прокоролівську політичну силу, а збільшення влади свого короля боялася більше, ніж посилення сусідів. Після ординації 1638 року були навіть спроби вивести з ужитку слово «козак». Автор доводить, що у 1648 році в Речі Посполитій почалася війна між громадянами однієї держави: між Богданом Хмельницьким та антироялістськи налаштованим коронним гетьманом Михайлом Потоцьким.

У другому розділі детально розглянуто дипломатичні стосунки від червня 1648 до січня 1650 року. Листування Хмельницького з королем і чільними польськими політиками показує, що він залишався вірним Співдружності двох народів. А шляхта понад усе боялася союзу короля з Хмельницьким, у якому король за підтримки козацького війська ставав абсолютним монархом, а козацький провідник отримував повноту влади у Середньому Подніпров'ї.

У наступних розділах представлено співіснування Речі Посполитої та Війська Запорозького як окремих держав. Переяславська рада 1654 року була «холодним душем» для політиків Речі Посполитої, однак не звільнила їх із полону усталених уявлень: навіть після переходу Війська Запорозького під протекцію московського царя вони не полишали сподівань привернути Хмельницького на свій бік.

Останній розділ присвячено оцінці Гадяцької унії 1658 року в польській та українській історіографії. Автор указує, які помилки було допущено у хронології подій, пов'язаних із Гадяцькою угодою, однак і сам припускається узвичаєних хиб – наприклад, називаючи Самійла Величка, Григорія Грабянку та Петра Симоновського «російсько-українськими істориками».

Василь Кононенко

перішнього міністра освіти, підозрювати якого у симпатіях до проєкту «Третьої України» немає навіть наймізерніших підстав.

До справи польсько-українського примирення автор докладав численних зусиль упродовж багатьох років. Тому складно без емпатії ставитися до його слів, сказаних як реакція на рішення Європейського Парламенту від 25 лютого 2010 року, яке – з ініціативи польських депутатів – заклиало скасувати рішення посмертно присудити Бандері найвищу державну нагороду. Грицак же намагався переконати, що результатів примирення з поляками не було втрачено. Слід пригадати, що саме Грицак в опублікованому 2004 року тексті «Тези до дискусії про УПА» поставив перед українською громадською думкою проблему відокремлення позитивних (боротьба за незалежність) від негативних (масове нищення волинських поляків – воєнний злочин) аспектів діяльності українського партизанського руху, причому ці другі він розцінив як такі, що з морального погляду однозначно негідні, а з політичного – безглузді, отже, є причиною для того, щоб вибачитися за них. На жаль, ці заяви не викликали активнішої дискусії, бо різні противники стратегії, яка пропонує брати на

себе відповідальність за провини своєї нації, вирішили не помічати цього тексту і в такий спосіб применшити значення цієї теми. Актуальність її, зрештою, швидко зменшилася у світлі успіху Помаранчевої революції та zaangażованості в неї поляків і подальшого відкриття цвинтаря польських Захисників Львова часів українсько-польської війни 1918–1919 років за участі президентів Ющенка і Квашневського на львівському Личаківському цвинтарі в червні 2005 року. Це був безперечний здобуток у питанні примирення, однак він стосувався події з меншим конфліктним потенціалом.

У міркуваннях Грицака на тему українсько-польського примирення дивує лише те, що він не помітив дедалі дужчих змін у польській громадській думці щодо України принаймні від осені 2007 року, тобто відтоді, коли Віктор Ющенко присудив нагороду лідерів УПА генералові Роману Шухевичу. А може, помітив, але вирішив, що працювати над тим, аби це не вплинуло на взаємні стосунки, мають його польські партнери? Можливо, перебуваючи у тісних узаємнинах із ліберальними («Gazeta Wyborcza») й лівими («Krytyka Polityczna») колами у Польщі, Грицак довіряв їхньому впливові на польські дискусії. Можливо, він як

слід не оцінив того, що тенденції змін пам'яті в 2005–2010 роках визначали Інститут національної пам'яті, президентські кола і праві партії, у яких переважали прибічники наративу героїчно-мартирологічного типу. Такі ініціативи політиків щодо пам'яті, як активна робота з молоддю Музею Варшавського повстання у столиці над створенням героїчного образу цієї боротьби, чи рішуче трактування у стосунках із Росією катинського злочину як геноциду щодо польського народу, попри критику згадуваних кіл, визначали спосіб переживання історії XX століття в Польщі і не могли не позначитись і на ставленні громадської думки до історичних конфліктів з Україною. Президент Качинський, намагаючись знейтралізувати голос національно-кресових кіл у польських дискусіях, не піддався пресингові й не погодився, щоб Польща офіційно вимагала визнати злочини УПА на Волині й у Галичині за геноцид. Однак ця його діяльність і його концепція польської історії та претензійна політика (яку також пов'язували з його особою) щодо пам'яті правих партій стосовно Росії та Німеччини – це дві великі різниці.

Покійний президент виявляв емпатичне ставлення до України, оскільки належно оцінював політику пам'яті Віктора Ющенка з огляду на її антисоветську спрямованість, близьку до польської концепції нації та властивий їм обом погляд на подібність долі усіх націй Центрально-Східної Європи в XX столітті. Ця політика президента Польщі зазнала поразки у момент проголошення указу Ющенка про Бандеру в січні 2010 року. Чи українські інтелектуали могли зупинити такий поворот подій? Не певен¹. Одиноке, про що сьогодні можуть шкодувати люди, яким залежить на польсько-українському примиренні, це про те, що про Грицакове та інших інтелектуалів критичне ставлення до Ющенкової політики пам'яті польська громадська думка не довідалася перед підписанням цього указу. Вже від 2006 року натрапляємо у Грицака на критику незугарних спроб помаранчевих провести реформи в країні, а від 2009 року він висловлює сумніви щодо всієї президентової політики ідентичності (за винятком роботи над пам'яттю про Голодомор). У Польщі – не з авторової вини – ці праці не були широко відомі. Польська громадська думка і навіть деякі польські політики настільки погано поінформовані, що донині не бачать різниці між лібералами й націоналістами, які підтримали Ющенка під час Помаранчевої революції, а опісля принципово розійшлися в оцінці його режиму.

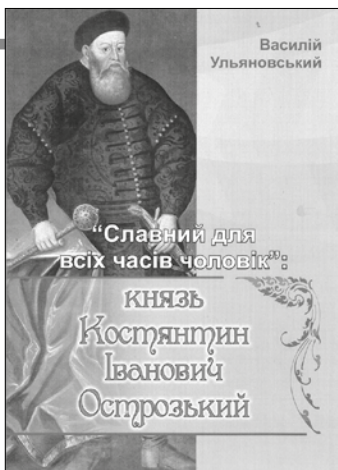
Тоді як польсько-українське примирення залишається справою, яку розглядають передовсім дві країни, досягнення зміни пам'яті в українсько-єврейських стосунках – це проблема, що стосується України та міжнародної думки якоюсь мірою всього західного світу. Досі жоден із президентів незалежної України не зважився відкрито визнати участь населення України в акціях проти євреїв під час Другої світової війни. Вважалося, що ця тема посилить антагонізм (Кучма), або вона несуттєва, з огляду на працю над поверненням власної пам'яті самим собі (або її просто не існує –

Ющенко), або за неї мають відповідати політичні противники (позиція Януковича щодо помаранчевих).

Висвітлюючи джерела Ющенкової політики в цьому питанні, Грицак висуває відважнішу гіпотезу. Він демонструє, що президентові близька думка, сформована в українській діаспорі, про те, що Голодомор був геноцидом таким же страхітливим для існування нації, як і Голокост, ба більше – він відбувся раніше і був значно масштабнішим (усупереч достовірним оцінкам дослідників, що оцінюють кількість жертв у 3–3,5 мільйона, певні підрахунки сягали навіть 10 мільйонів). Грицак уважає, що Ющенко розглядав Голодомор лише в одному контексті й з однією метою: порівняння трагедії євреїв із голодом в Україні, аби добитися міжнародного визнання Голодомору як акту геноциду щодо українського народу. Ця інтерпретація здається слушною у світлі виступів президента під час його візиту до Ізраїлю 2007 року, під час якого – на відміну від голів інших держав Центрально-Східної Європи – він не порушив проблеми участі українців в антисемейських акціях 1941–1944 років, а натомість говорив про пам'ять про Голодомор. Оцінюючи вже після завершення його виборчого терміну політику колишнього президента щодо Голокосту, Грицак стверджує, що «Європейські амбіції України були би набагато зрозуміліші й сприйнятніші, якби українська еліта виявила мужність визнати причетність українців до Голокосту».

Позиція України щодо єврейської проблематики під час Другої світової війни – між західними державами та громадською думкою, Росією, де численні публікації підтримують образ українських сил, що боролися за незалежність у 1939–1953 роках як злочинців та антисемітів, і частиною власної громадської думки, що визнає концепцію рівнозначності обох геноцидів (так звана double genocide theory), нагадує позицію країн Прибалтики². Якщо Ющенко – що здається дуже ймовірно – у політиці пам'яті йшов за прикладом лідерів прибалтійських держав, то він не зрозумів (або не прийняв) її основного принципу. Влада цих держав справді толерує кола, де прямо-таки культивують пам'ять про солдатів місцевих підрозділів Waffen SS та інших фронтових частин, що боролися на боці Третього Райху (деякі колишні президенти навіть з'являються на зустрічах за участі цих ветеранів), а також ініціює державні святкування різних річниць із антисоветською спрямованістю, однак коли йдеться про Голокост у Східній Європі, вони не намагаються ані обходити участь у ньому цивільного населення та місцевих загонів поліції, ані сумніватися у позиції, за якою цьому геноцидові в європейській громадській думці та Ізраїлі належить перше місце. Спершу нагороджуючи Шухевича, а потім Бандеру і не пору-

¹ Наприклад, Ющенко відкинув ініціативу українських дисидентів-правозахисників, котрі разом із героїзацією Шухевича пропонували 2007 року відзначити також генерала Петра Григоренка. Прислухавшись до цієї поради, Ющенко подбав би принаймні про рівновагу між пам'яттю двох частин України.

Василій Ульяновський «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький

Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009

Князя Костянтина Івановича Острозького, що був одним із найвидатніших і найвпливовіших урядників Великого князівства Литовського, фундатором потужної Острозької латифундії і просто людиною високих чеснот, історики несправедливо відтіснили в тінь його сина Василя-Костянтина, який не досяг й десятої частки того, що полишив по собі батько, – вважає Василій Ульяновський. Він прагне виправити це викривлення – аналізує свідчення сучасників Костянтина Івановича, наголошуючи у такий спосіб значущість князя в історії України, Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Європи загалом.

Описавши ранні роки Костянтина (від народження до початку військово-адміністративної служби при великокнязівському дворі), автор приступає до найбільшого розділу про військово-політичну кар'єру князя-полководця, детально описуючи всі його воєнні звитяги. Костянтин Острозький, як свідчив свого часу особистий лікар королеви Бони італієць Джованні Валентіно, здобув перемогу у 64 значних битвах.

Втім, зазнавав він і поразок, зокрема від московитинів на річці Ведріші в липні 1500 року, коли було вщент розбито литовське військо та полонено самого князя. Полон тривав сім років і став вирішальним для його дальшої долі. Костянтин не піддався умовлянням московського князя перейти на його бік, а за першої зручної нагоди втік. Згодом він здобув тріумфальну перемогу над московитами у битві над Оршею (8 вересня 1514 року). Портретний образ князя за результатом цієї епохальної битви було увічнено у великоформатній картині 1530–1540-х років «Битва під Оршею» невідомого майстра зі школи Луки Кранаха-молодшого.

Окремий розділ присвячено економічній потужності княжого дому. Ульяновський ретельно перевіряв свідчення сучасників князя, що той був чи не найбагатшою людиною у Великому князівстві Литовському. Справді, дослідникові вдалося встановити обсяги володінь Костянтина Івановича: «98 маєтків, в тому числі 7 міст», надання Ягелонів.

Князь активно фундував православні монастирі та церкви й тому, на думку автора, його «слід поставити поряд з митрополитом Йосипом II Солтаном та великою княгинею Оленою Іванівною стосовно заслуг перед Православною Церквою у ВКЛ наприкінці XV – в першій половині XVI ст.».

Особливу роль у житті князя відігравала його сім'я. У шлюбі з Тетяною Гольшанською він мав сина Іллю, а з Олександрою Омелькович-Слущкою – сина Василя-Костянтина, того самого, що затьмарив образ свого батька.

Прикінцевий розділ стосується останніх років життя, обставин, дати смерті й місця поховання. Без перебільшення монографія Василя Ульяновського на сьогодні є найґрунтовнішим дослідженням життя й діяльності цього представника роду Острозьких.

Андрій Блануца

шуючи в той же час теми Голокосту, Ющенко поставив під сумнів результати польсько-українського примирення, а також віддалив шанси на зміну антисемітського стереотипу щодо українців у західному світі. Парадоксом ситуації, яку український президент створив на початку 2010 року, було те, що заяву про рішення щодо Бандери в Європейському Парламенті подали депутати країни, в якій питання участі населення в Голокості почали обговорювати не набагато раніше, ніж у самій Україні.

Зміни у стосунках між Європою та Росією після східного розширення ЕС і Помаранчевої революції 2004 року Грицак інтерпретував як, з одного боку, шанс на перемогу політичної свободи на постсовєтському просторі, а з другого – на тривке включення історії східної частини континенту в спільну європейську пам'ять. Здається, вже 2005 року він спирався на припущення, що обом сторонам започаткованого інтеграційного процесу – Україні та ЕС – треба здійснити певну роботу. Україна має провести ретельні історичні дослідження і висвітлити всі обставини подій 1941 року, підготувати відповідну політичну декларацію і розпочати освітню роботу. Водночас, на його думку, Європа повинна визнати за акт геноциду масові совєтські репресії, насамперед Голодомор, а також намагатися схилити Росію у бік десовєтизації її пам'яті, адже без цього ані довготривале внутрішньоукраїнське історичне примирення, ані припинення міжнародної війни «за пам'ять» не буде можливе. Певної миті – як гадаю, це не випадково збіглося з урочистим ушануванням річниці Голодомору восени 2008 року – автор, покликаючись на приклад Литви й Польщі, запропонував, щоб Україна зробила перший крок і визнала участь українців у Голокості.

Думка про те, що існує залежність між змінами в Росії та кінцем кон'юнктури на антагоністичну політику пам'яті у Східній Європі, цілком слушна, однак імовірність успіху політики тиску ЕС на Росію щодо питання пам'яті жертв ССРСР здається мінімальною (очевидно, країни «старого» Союзу мали також достатньо інших причин не робити таких спроб). У 2007–2009 роках надію на зміни в пам'яті Європи можна було покладати на тиск із боку депутатів країн Прибалтики (за підтримки частини депутатів із Польщі та Німеччини), які клопоталися в Європейському Парламенті скликання 2004–2009 років та в Парламентській Асамблеї Ради Європи про те, аби совєтські репресії було визнано за акт геноциду. Водночас пролунала рішуча реакція Росії, яка 2008 року створила фонд «Историческая память», що в низці публікацій називає народи Прибалтики та західних

українців співучасниками нацистських злочинів. Урешті-решт, після низки політичних змін у країнах Центрально-Східної Європи в 2009–2010 роках (зокрема, часткової зміни складу Європейського Парламенту влітку 2009 року, вибору, що його здійснив уряд прем'єра Дональда Туска, компромісної стратегії щодо Росії – починаючи з відзначення сімдесятої річниці початку Другої світової війни 1 вересня 2009 року в Гданську, компромісності та закінчення президентських повноважень Ющенка, смерті Качинського), а також із огляду на те, що серед інституцій ЕС лише парламент, та й то із застереженнями, належно оцінив потребу формування пам'яті, що об'єднує всіх членів ЕС, влада Росії обстоює статус ССРСР як головного переможця у Другій світовій війні в Європі й не розпочала внутрішніх змін десовєтизації.

Нині є багато свідчень на користь того, що в бурхливі 2005–2010 роки Україна не могла «надолужити» втрат, порівняно з державами Прибалтики, які почали займатися совєтськими репресіями щодо литовців, латишів та естонців іще тоді, коли перспектива членства в ЕС була далека – від кінця 1980-х, а Голокост став об'єктом їхнього зацікавлення від 1998 року (скликання міжнародних комісій істориків при президентах) – разом із початком процесу перемовин (це була одна з умов вступу до ЕС). Маючи більше часу й тісніше об'єднану громадську думку, ніж в Україні, еліти Литви і Латвії (в Естонії кількість місцевих євреїв, що загинули в 1941–1944 роках, не перевищила тисячі) зуміли – не без серйозних політичних перешкод – створити цілу «інфраструктуру» праці над пам'яттю про Голокост іще до вступу в ЕС. На відміну від України, вони раніше отримали чіткі гарантії щодо перспектив членства, однак серед них не було обіцянки зміни європейської пам'яті до чи після їхнього вступу в ЕС.

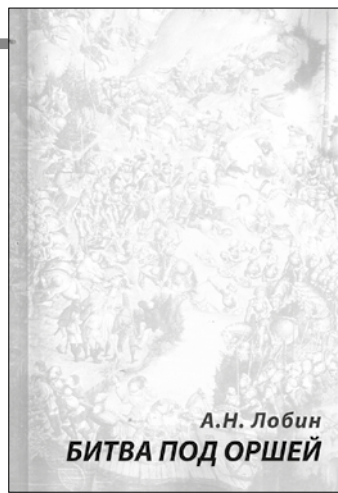
Зрештою, не відбувся Грицаків сценарій, за яким успіх процесу інтеграції України в ЕС вважався залежним від початку роботи над проблемою пам'яті по обидва боки колишньої Залізної завіси. Однак слід належно оцінити його зусилля переконати українське громадське думку прийняти образ співучасника злочину, а також його підхід як історика до згадуваних тут подій. Грицак послідовно ставить під сумнів парадигму в дослідженнях причин участі в Голокості, символом якої стала праця Денієла Голдгагена «Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust» (1996), – виступає проти історіографічного редукціонізму, який зводить мотивацію вбивств до антисемітизму, що начебто впродовж століть був укорінений у культури країн Центрально-Східної Європи, а також вимагає ретельного дослідження причин зростання упереджень до євреїв і масових виступів проти них на землях, що їх окупував ССРСР у 1939–1941 роках після військового нападу Третього Райху. Грицак рухається тут у тому ж напрямку, що й Тимоті Снайдер у книжці «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталініном», що висвітлює проблему злочинів на «кривавих землях» у 1932–1953 роках у контексті динамічної співдії передовсім лідерів

ССРСР і Третього Райху, а потім – проведом окремих рухів за незалежність, а також стратегіями виживання «простих людей».

В есеїстиці Грицака за період від 2005 року натовість змушує замислитися маргіналізація рефлексій над українсько-російськими стосунками в історії. Характеризуючи ставлення сучасних українців до росіян, автор наголошує культурну відкритість, яка, всупереч конфліктам 2005–2010 років, зберігається не лише у східній та південній, але й у західній частині країни. Водночас Грицак і далі тримається критичного погляду щодо пам'яті про події ХХ століття в сучасних росіян. Він посилається на результати досліджень, згідно з якими українців сьогодні відрізняє від росіян передовсім ставлення до особи Сталіна. Натомість російська держава з'являється у Грицака в двох іпостасях: спецслужб, що протидіяли стабілізації влади та євроатлантичному курсові України після Помаранчевої революції (автор, однак, не визначився остаточно в своїх оцін

ках шкідливості цього чинника для України), а також концепції стратегії російської політики щодо неї. У другому випадку він покликається на позицію колишнього радника Горбачова Александра Ціпка, котрий щодо Ющенківської політики стосовно Голодомору пропонував московській владі офіційно засудити злочини Сталіна і так зміцнити в Україні орієнтацію на інтеграцію з Росією, водночас послаблюючи європейські амбіції Києва. Неможливо не погодитися із Грицаком, що уряд Росії в 2005–2010 роках розпочав діяльність, спрямовану проти внутрішньої та зовнішньої політики помаранчевих. Окрім визначення небезпек, для успіху Грицакового проєкту «Третьої України» знадобилися б також рефлексії про те, як Україна і Росія мають боротися з пам'яттю совєтської доби, навіть якщо у нинішніх політичних реаліях ідея про таку співпрацю здається втечею у світ фантастики.

(Закінчення статті читайте у наступному числі «Критики»)

А. Н. Лобин
Битва под Оршей
8 сентября 1514 года

Санкт-Петербург:
Общество памяти игумении Таисии, 2011

Битва під Оршею 8 вересня 1514 року викликала гострі дискусії та неоднозначні оцінки в сучасників, не припиняються вони й до сьогодні серед фахівців-істориків. Для Великого князівства Литовського та, власне, для самого Костянтина Острозького – це тріумф над московитами та надія на подальшу успішну боротьбу литвинів та московитинів за давньоруську спадщину, де перші обстоювали свої кордони, а другі – вперто та цілеспрямовано захоплювали руські землі, щоби зібрати їх під скіпетром московського царя.

Сама битва відклалася у різних формах сприйняття – від літописних, наративних і до художнього шедеву ранньомодерного мистецтва. Оригінал картини «Битва під Оршею» невідомого сучасника подій, окрім того, що чарує художньою майстерністю, є для фахівців важливим джерелом з'ясування деталей баталії.

Книжка петербурзького історика Алексея Лобіна, присвячена 500-річчю ювілею початку подій, є своєрідним підсумком авторових багаторічних пошуків та досліджень і має на меті зреконструювати перебіг битви й розібрати основні історіографічні міти, з нею пов'язані. Вже у передмові Лобін зазначає, що більшість праць про Оршу залишаються у полоні цих мітів та ідеологічних концептів, а також польської історії

ографічної традиції на кшталт: війська Великого князівства Литовського «розгромили втричі більше військо» та «зупинили інтервенцію Москви». Тут-таки історик указує на групи джерел, що їх попередники або недостатньо критично аналізували, або й зовсім не вводили до наукового обігу (зокрема, акти Литовської метрики та «Acta Tomiciana»).

Основний текст хронологічно й тематично поділено на чотири розділи. У першому викладено особливості Смоленської кампанії 1512–1522 років. Автор детально досліджує склад військ ВКЛ та Московського князівства напередодні Смоленської війни, її початок, перший, другий і третій похід на Смоленськ. Другий розділ присвячено обчислювальній й оцінці бойового потенціалу супротивників у Оршанській битві. Дослідник подає такі числа: 16–17 тисяч вояків об'єднаного литовсько-польського війська та 11–14 тисяч московського війська. Досі в історіографії панувала думка, що московське військо було вшестеро більше. Лобін супроводжує свої твердження описом методики підрахунків чисельності військ у період, коли ще не існувало масових статистичних джерел (достатистичний період).

Третій розділ висвітлює всі аспекти битви 8 вересня 1514 року: тактику, перебіг, маневри, масовані блискавичні атаки й результати битви. Прикінцевий четвертий стосується продовження Смоленської війни після Орші, адже головної мети литовської влади – блокади Смоленська та повернення втрачених сіверських земель – уповні досягнуто не було.

У підсумках Алексей Лобін на основі використаних маловідомих документів та нових методик спростовує установлені уявлення про чисельність і втрати московських військ (80 тисяч московських і 35 тисяч литовсько-польських військ, 30–40 тисяч убитих і 1,5–2 тисяч полонених московитинів) та міт про грандіозні для ВКЛ політичні результати Оршанської битви (зрив плану завоювання Литви та розпад антиягелонської коаліції). Автор стверджує, що битва під Оршею була для Великого князівства Литовського тактичною, а не стратегічною перемогою.

Андрій Блануца

² Слід додати, що в усіх цих країнах – це незначна, але найбільше зацікавлена сукупів'я думки. Ця теорія спирається на два тісно пов'язані погляди: 1) совєтські акти геноциду щодо не-російських націй ССРСР і Голокост – явища рівнозначні; 2) за перші, зокрема у 1939–1941 роках, відповідають насамперед євреї, які тоді переважали в керівництві совєтського апарату безпеки. Такі міркування «виправдовують» убивства євреїв, що їх чинили представники цих націй у 1941–1944 роках.